

Вахабов Абдурахим Васикович,
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий
Университети “Макроиқтисодиёт” кафедраси
муdiri, иқтисодиёт фанлари доктори,
профессор

COVID-19 ПАНДЕМИЯСИНИНГ ГЛОБАЛ ҚЎШИЛГАН ҚИЙМАТ ЗАНЖИРИГА ТАЪСИРИ

УДК: 339.9 (100)

ВАХАБОВ А.В. COVID-19 ПАНДЕМИЯСИНИНГ ГЛОБАЛ ҚЎШИЛГАН ҚИЙМАТ ЗАНЖИРИГА ТАЪСИРИ

Мақолада глобал қўшилган қиймат занжирининг моҳияти, вужудга келиши зарурияти, ривожланиш омиллари ва босқичлари таҳлил этилган. Глобал қўшилган қиймат занжирининг жаҳон иқтисодиётини глобаллашувидаги ўрни баҳоланган, ривожланиш кўрсаткичлари ва тенденциялари аниқланган. COVID-19 пандемияни глобал қўшилган қиймат занжирига таъсир этиш механизми ва дастаклари, ижтимоий-иқтисодий оқибатлари ёритилган ва жаҳон иқтисодиётини инқироздан чиқиб кетишида глобал қўшилган қиймат занжирининг ўрни аниқланган. Ўзбекистон иқтисодиётини глобал қўшилган қиймат занжирига интеграциялашувига оид илмий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: глобал қўшилган қиймат занжири, халқаро молиявий-иқтисодий инқироз, COVID-19 пандемияси, аутсорсинг, глобал қўшилган қиймат занжирида қатнашиш индекси, глобал қўшилган қиймат занжири узунлиги, рақамли иқтисодиёт, глобал қўшилган қиймат занжири концепцияси, горизонтал ва вертикал ихтисослашув, трансмиллий компания.

ВАХАБОВ А.В. ВЛИЯНИЕ COVID-19 ПАНДЕМИИ НА ГЛОБАЛЬНУЮ ЦЕПОЧКУ ДОБАВЛЕННОЙ СТОИМОСТИ

В статье раскрывается сущность глобальной цепочки добавленной стоимости, причины её возникновения, факторы и этапы развития. Дается оценка роли глобальной цепочки добавленной стоимости в глобализации мировой экономики, определены показатели и тенденции развития. Выявлен механизм и рычаги влияния пандемии COVID-19 на глобальную цепочку добавленной стоимости, его социально-экономические последствия, определено место глобальной цепочки добавленной стоимости в восстановлении мировой экономики. Разработаны научные рекомендации по интеграции экономики Узбекистана в глобальную цепочку добавленной стоимости.

Ключевые слова: глобальная цепочка добавленной стоимости, международный финансово-экономический кризис, пандемия COVID-19, аутсорсинг, индекс участия в глобальной цепочке добавленной стоимости, длина глобальной цепочки добавленной стоимости, цифровая экономика, концепция глобальной цепочки добавленной стоимости, горизонтальная и вертикальная специализация, транснациональная компания.

YAKHABOV A.V. IMPACT OF COVID-19 PANDEMIC ON GLOBAL VALUE CHAIN

In the article is discussed the essence of the added value global chain, the causes of its occurrence, factors and stages of development. The the global value chain's role in the globalization of the world economy was assessed, indicators and development trends were determined. The mechanism and levers of the influence of the COVID-19 pandemic on the global value chain, its socio-economic consequences, as well as the place of the global value chain in the recovery of the global economy, have been identified. Scientific recommendations on Uzbekistan's integration into the global value chain have been developed.

Key words: global value chain, international financial and economic crisis, COVID-19 pandemic, outsourcing, global value chain participation index, global value chain length, digital economy, global value chain concept, horizontal and vertical specialization, transnational company.

Кириш.

XXI аср бўсағасида глобал қўшилган қиймат занжири концепцияси иқтисодий назария фанининг долзарб, илмий-амалий аҳамиятга эга бўлган муаммоларидан бирига айланди. Ҳозирги замон қўшилган қиймат назариялари учун хос бўлган хусусият уни яратувчи омилларнинг тизимлиги ҳисобланади. Ушбу илмий муаммони тадқиқ этиш турли мамлакатларда глобал ишлаб чиқариш жараёнининг босқичларга бўлиниши, экспортга мўлжалланган товарларни қўшилган қийматнинг келиб чиқиш манбаларига кўра гуруҳлаш жараёнини моҳиятини очиб бериш имконини беради. Глобал қўшилган қиймат занжири (ГҚҚЗ) доирасида жаҳон ялпи ички маҳсулотини катта қисми шаклланади ва занжир глобаллашувни элтувчи индикатори, драйвери ҳисобланади. 2020 йилда халқаро савдонинг 70%и оралиқ истеъмол учун мўлжалланган товар ва хизматлардан иборат бўлиб, йиллик қиймати 10 трлн.долл.дан ошиқ суммани ташкил этди¹.

Тадқиқот мавзусининг долзарблиги.

“Глобал қўшилган қиймат занжири” (ГҚҚЗ) халқаро меҳнат тақсимоти ривожланишининг натижаси ҳисобланади. XX асрнинг 70 йилларида жаҳон иқтисодиётида содир бўлган ўзгаришларга трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) жавоби тариқасида фаол ривожлана бошлади. 2000 йилларнинг бошларида ишлаб чиқариш жараёни глобал миқёсга эга бўла бориб, глобал қўшилган қиймат концепцияси вужудга келди ва қўшилган қийматни жамланиш механизмига турли мамлакатлар қўшила бошлади. ГҚҚЗда технологик ривожланиш даражасидан қатъий назар турли мамлакатлар қатнаша бошлади, бироқ уларнинг аниқ занжирга қатнашиш даражаси ва ўрни, ушбу занжирдан максимал даромад олиш имконияти турлича

бўлди. UNCTAD маълумотларига кўра, жаҳондаги қўшилган қийматнинг 80 фоизи трансмиллий компаниялар (ТМК) томонидан бошқариладиган, координация қилинадиган ишлаб чиқариш – савдо занжирида шаклланади². ТМК ички фирма савдосининг катта қисми “она компания ва фирмалари” ёки “қиз фирмалар” ўртасидаги савдодан иборат.

ГҚҚЗнинг ривожланиши халқаро савдо тараққиётини янги парадигмасининг шаклланишига олиб келди. ТМКлар ишлаб чиқариш қувватларининг турли мамлакатларда жойлашуви оралиқ товар ва хизматлар савдосининг жадал суръатларда ривожланишига туртки бўлди. Натижада маҳсулот компонентларининг жаҳон савдосидаги улуши 60%ни ташкил этди³.

ТМКларнинг асосий фаолияти юқори қўшилган қиймат мужассамлашган хизмат соҳасида олиб борилмоқда. ГҚҚЗнинг традицион модели учун географик жиҳатдан бутун дунёга бўлиб ташланган муҳим компания ва етказиб берувчиларни юқори даражадаги ўзаро боғлиқлиги хос бўлиб, Covid-19 пандемияси шароитида ўзини мукамал эмаслигини кўрсатди. 1990 йиллардан бошлаб илмий-техника тараққиётининг жадал ривожланиши ва жаҳон иқтисодиётининг глобаллашуви дунё хўжалиги таркибини трансформациялашувига олиб келди, кам қўшилган қийматга эга бўлган, кўпгина меҳнат сиғимкорлиги юқори фаолият турлари ривожланаётган мамлакатларга жойлаштирилди ва улар ГҚҚЗни қуйи звеноларига хизмат кўрсатди (автомобилларни йиғиш, электроника ва бошқа оммавий истеъмол товарлари). Ўз навбатида капитал ва фан сиғимкорлиги юқори бўлган

² World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development - https://unctad.org/system/files/official-document/wir2013_en.pdf

³ Рогатных Е. Глобальные цепочки добавленной стоимости и их влияние на развитие национальной экономики - <https://mirec.mgimo.ru/upload/ckeditor/files/mirec-2016-4-rogatnykh.pdf>

¹ Global value chains and trade - <https://www.oecd.org/trade/topics/global-value-chains-and-trade/>

вазифалар ТМКни она корхоналарида концентрациялашди. ГҚҚЗни ўзагини ТМКлар ташкил этган ҳолда, улар ҳиссасига жаҳон товар ва хизматлар ишлаб чиқаришини учдан бири ва жаҳон савдосини ярми тўғри келади. ТМКларни топ менежменти рискларни бошқариш тизимини – мураккаб инсон машина комплексини яратди. ГҚҚЗ жаҳон савдосини эластиклигини оширишда муҳим роль ўйнайди. ГҚҚЗ, унда қатнашувчи томонлар ва пировард истеъмолчилар учун қатор афзалликлар беради, ишлаб чиқарувчи компанияларга ресурслардан самарали фойдаланиш имконини беради, миллий юрисдикциядан ташқарида бўлган билим ва капитални олиш имкониятини яратади ва янги бозорлардаги фаолиятини кенгайтириш имконини беради.

Тадқиқот мақсади ГҚҚЗнинг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини таҳлил қилиш асосида Covid-19 пандемиясининг ГҚҚЗга салбий таъсирини камайтириш ва Ўзбекистон иқтисодиётини янги глобал занжирга интеграциялашувини кучайтиришга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсияларни ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқот методлари. Илмий мақолани тайёрлаш жараёнида статистик маълумотларни қиёсий таҳлил этиш, гуруҳлаш, тизимли таҳлил қилиш усулларидан фойдаланилди.

Илмий муаммонинг қўйилиши.

Қўшилган қиймат занжири маҳсулотни вужудга келиш давридан унинг пировард истеъмолчиларгача ишлаб чиқаришнинг ҳамма босқичларини ишлаб чиқиш ва дизайн, хом-ашё ва оралиқ компонентларни етказиб беришни таъминлаш, маркетинг ва сотишни ташкил этиш, сотувдан кейинги сервис хизматини таъминлашни ўз ичига олади. ГҚҚЗ ҳолатида юқоридаги ҳамма босқичлар географик жиҳатдан турли мамлакатлар ва минтақаларда жойлашган кўп сонли етказиб берувчи ва ишлаб чиқарувчилар ўртасида тақсимланган. Компаниялар яхлит, бутун маҳсулотни эмас, балки унинг айрим қисмларини ишлаб чиқаришга ихтисослашади. Корхоналар ўртасидаги муносабатлар ўзаро барқарор суратларда мунтазам алоқалар олиб боришни тақозо этади.

Мамлакатларни ГҚҚЗдаги қатнашувчи фундаментад иқтисодий омиллар ҳисобланган қатнашиш самараси ва фойда олиш билан белгиланади. "ГҚҚЗ ривожланаётган мамлакатлар қатъий ислохотлар ва саноати жиҳатдан ривожланган мамлакатлар эса очиқ ва аниқ сиёсат олиб бориши шароитида янада иқтисодиётнинг ўсишини жадаллаштириш, сифатли иш жойларини яратиш ва камбағаллик

даражасини камайтириш имкониятини беради"¹. Техника тараққиёти савдо ва ГҚҚЗ ривожланиши учун шарт-шароитлар яратади. Тадқиқотлар кўрсатишича, барча мамлакатлар аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тизими ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг самарадорлигини ошириб борса, улар ГҚҚЗда қатнашишдан манфаатдор бўлади ва барқарор суръатларда ривожланади.

ГҚҚЗ иқтисодий айланмага 1985 йилда Гарвард университети проф. М.Портер томонидан "Рақобат афзаллиги" китобида киритилди. У қиймат яратилиш жараёнини "компаниянинг ишлаб чиқариш, маркетинг, ўз маҳсулотини етказиб бериш ва хизмат кўрсатишдан иборат"² деб таъкидлайди.

1990 йилдан бошлаб қўшилган қиймат занжири назарияси Г.Джереффи асарларида ривожлантирилди. Жумладан "қўшилган қиймат занжири категориясининг назарий асосларини ривожлантира бориб ҚҚЗни харидор томонидан бошқариш ва сотувчига бўлади; ҚҚЗни тўрт турга: таркибий, географик, бошқарув, институционал муҳитга бўлади, ҳамда "Глобал маҳсулот занжири"ни жаҳон хўжалигида хонадон хўжалиги, корхона ва давлатни боғловчи сифатида ажратади"³. "ҚҚЗга Осиё мамлакатларининг қўшилиши муносабати билан глобал қўшилган қиймат занжири" деб атала бошланди.

Иқтисодий адабиётда Г.Менькю, А.Ван Аше, Дж.Гросман ва бошқаларнинг фикрича XXI аср бошларида тайёр маҳсулотлар савдоси ўрнига маҳсулот қисмлари, компонентлари савдоси кириб келди ва унинг назарий жиҳатларини Д.Рикардонинг нисбий афзаллик назарияси асослари билан исботлашга ҳаракат қила бошладилар. Ушбу ёндашувга кўра ГҚҚЗга меҳнат сиғимкорлиги юқори бўлган хом-ашё компонентлари ортиқча меҳнат ресурсларига эга ривожланаётган мамлакатларга ўтказилган ва фан сиғимкорлиги юқори бўлган ишлар ривожланган мамлакатларда жамлана бошланди.

ГҚҚЗнинг жаҳон савдосига жалб этилиши жадал суратлар билан ривожлана бошлади. UNCTAD экспертлари фикрича жаҳон савдосининг 80% ТМКлар

¹ «Доклад о мировом развитии 2020. Торговля как инструмент развития в эпоху глобальных производственно-сбытовых целей». Группа всемирного банка 2020. С.5.

² Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высоких результатов и обеспечить его устойчивости. Пер. С англ. – М.: Альпина Бизнес Букс. 2005. С. 70.

³ Interconnected Economics Benefiting from Global Value Chains. // OECD / Electronic resource/ - 2013.

томонидан яратилган халқаро ишлаб чиқариш шохобчалари билан боғлиқ бўлиб, жумладан 60%и ишлаб чиқариш жараёнини турли босқичларида қўлланиладиган оралиқ товарлар ва хизматлар савдосидан иборат¹. “Apple” маҳсулотини ишлаб чиқариш ГҚҚЗни тадқиқ этишдаги классик намуна ҳисобланади. Г. Линден ва Дж. Дедрик ҳисоб-китобларига кўра Хитойда экспорт қилинадиган ҳар бир iPod АҚШнинг Хитой билан савдо балансидаги дефицитини 150 долларга, iPhone ва iPad эса мутаносиб равишда 229 ва 275 долларга (бош офисда компания маҳсулотини йиғувчи тайёр маҳсулотнинг сотиладиган баҳоси) оширди. Хитойда маҳсулотни йиғиш 10 долл.га тушади. Маҳсулот қийматининг қолган қисми эса бошқа мамлакатларда яратилади². ГҚҚЗда қатнашиш томонларга ва пировард истеъмолчиларга бар қатор афзалликларга эга бўлиш, ишлаб чиқарувчи компанияларга мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш, миллий ҳудуддан ташқаридаги билим ва капиталлардан фойдалана олиш ва янги бозорларда ўз фаолиятини кенгайтира олиш имконини яратади.

Асосий натижалар.

Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилоти (ИХТТ) экспертлари фикрича, ГҚҚЗда қатнашаётган мамлакатларга уни ўсиши ва ривожланишидан қуйидаги афзалликларга эришиш имконини беради:

- ГҚҚЗга интеграциялашаётган мамлакатлар занжирга глобал бозор, капитал, билим ва технологиядан фойдаланиб иқтисодий ривожланишига туртки бўлади. Аксарият ҳолатларда ГҚҚЗга кириши осонлашади. Бозор муносабатлари шаклланаётган мамлакатлар ГҚҚЗга кираётганда ўз бозорларини савдо ва тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар учун очиш, бизнес муҳитини яхшилаш, халқаро савдода қатнашиши учун ўз ички салоҳиятини кучайтириш имкониятига эга бўлади;

- ГҚҚЗда қатнашишда оладиган афзалликларини кўпайтириш учун бозор муносабатлари ривожланаётган мамлакатлар бизнес муҳитини яхшилаш орқали илмий тадқиқот тажриба конструкторлик ишлари (ИТТКИ), билимлар ва инвестицион лойиҳалаштиришга сарфланаётган инве-

стицияларни рағбатлантиришни кучайтириши лозим;

- ГҚҚЗ мамлакатда шартнома интизомини кучайтиришни рағбатлантиради, ваҳоланки шартномаларнинг аниқ ижросини таъминлаш занжирда қатнашишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга;

- Бозор муносабатлари шаклланаётган аксарият мамлакатлар ресурслар етишмаслиги, жумладан инфратузилмаси ривожланмаганлиги ва инвестиция муҳитининг яхши эмаслиги учун ГҚҚЗга киритилмаган.

Иқтисодий Ҳамкорлик ва Тараққиёт Ташкилоти (ИХТТ) ва Умумжаҳон савдо ташкилотининг (УСТ) 2019 йилда нашр этилган “Савдонинг ривожланишида ривожланаётган мамлакатларга ёрдам” ҳисоботида “Эспорт таркибини диверсификациялаш иқтисодий ўсиш ва таркибий ўзгаришларни жадал амалга оширишнинг муҳим қисми бўлиб, аксарият ривожланаётган мамлакатларнинг мақсади ҳисобланади. XXI аср бошларида оралиқ маҳсулотлар савдоси жадал ривожланаётган шароитда аксарият малакатлар асосий эътиборларини ГҚҚЗга қатнашиш учун экспортни диверсификациялаш стратегиясини амалга оширишга қаратмоқдалар. Глобал иқтисодий ривожланиш тенденцияларининг таҳлили кўрсатишича, жаҳон иқтисодиёти паст иқтисодий ўсиш, савдо ҳажми, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва капитал оқими қисқариши хос бўлган глобализация босқичига кирди. Жаҳонда кескинлашиб бораётган экологик муаммолар ҳам сўнги ўн йилликларда эришилган экспорт ҳажмининг барқарор суръатларда ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда.

XXI аср бошларида ГҚҚЗ даражасининг пасайиши қуйидаги омиллар таъсирида содир бўлмоқда. Биринчидан, глобаллашув жараёнларининг тўйиниши, ташқи савдо оқимларининг стационар ривожланиш йўлига ўтиши, жаҳон ҳўжалигининг марказлари ўртасидаги савдо муносабатлари ва протекционизм сиёсатини кучайиши билан характерланадиган жаҳон иқтисодиётининг амал қилишининг умумиқтисодий шарт-шароитлари таъсирида бўлмоқда. Иккинчидан, жаҳон иқтисодиётида хизмат соҳаси улушининг ортиши, ишлаб чиқаришнинг рақамлашуви ва сервислашуви йўналишидаги таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ. Мамлакатлараро кооперация хизматлари кўрсатиши ва етказиб беришига нисбатан товарлар ишлаб чиқариш муҳим аҳамият касб этмоқда. Учинчидан, товар ишлаб чиқаришнинг истеъмолчига яқинлашуви туфайли ишлаб чиқариш харажатларининг камайиши, логистиканинг ривож-

¹ World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development - https://unctad.org/system/files/official-document/wir2013_en.pdf p.10

² Capturing Value in Global Networks: Apples iPad and iPhone // University of California [Electronic resource]. – 2011.

ланиши, маҳсулот етказиб беришнинг оптималлашуви туфайли трансчегаравий ишлаб чиқариш занжири узунлигининг қисқариши тенденцияси кузатилмоқда.

ГҚҚЗнинг жаҳон савдосига жалб этилиши жадал суръатларда ривожлана бошлади. Вертикал ихтисослашув, аутсорсинг, ишлаб чиқариш функцияларини хорижий компанияларга бериб юбориш туфайли, оралиқ маҳсулотни экспорт қилиш жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. Европа Марказий Банки ҳисоб-китобларига кўра 1996 йилдан бошлаб ГҚҚЗда қатнашиш 2008-2009 йиллардаги молиявий-иқтисодий инқирозига қадар узлуксиз ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ўсиб борди¹.

ГҚҚЗ доирасида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни жаҳон мамлакатлари экспортидаги улуши 1996-2008 йилларда 35%дан 47%гача, жумладан ривожланган мамлакатларда 35%дан 48%гача, бозор муносабатлари шаклланаётган ва ривожланаётган мамлакатларда эса 32%дан 45%гача ўсди².

XXI аср бошларида ГҚҚЗни ривожланишининг глобал тренди рақамли технологиялар ҳисобланади³. Рақамлаштириш халқаро савдо ҳажми қамрови, тезлигини оширади ва унда қатнашиш қийматини кескин пасайтиради. Шунингдек, шахобча коммуникациялари эса ишлаб чиқаришни номарказлашган ишлаб чиқариш моделига ўтишини тезлаштиради, ҳамда ГҚҚЗни координациялашни соддалаштиради.

Қўшилган қийматнинг ГҚҚЗни ишлаб чиқариш циклининг турли босқичларидаги тақсимланиш қонунияти Р. Камплинскиининг асарларида баён этилган⁴. Одатда хом-ашёни қазиб чиқариш ва бирламчи ишлаш билан шуғулланадиган фирмалар энг кам даромадни олади. Илмий-тадқиқот ишланмалари, маҳсулот дизайни ва сотувдан кейинги сервис хизматини кўрсатувчи фирмалар эса иқтисодий рентани аксарият қисмини ўзлаштириб олади.

Жумладан, спорт пойабзалининг турли брендларини ишлаб чиқаришда субпудратчи ҳисобланган Индонезия фабрикалари тайёр маҳсулотни сотишдан олинадиган даромаднинг оз қисмини олади. Apple компанияси ускунасининг бир қисмини ишлаб чиқарувчи Хитой ишлаб чиқарувчиси унинг 150 долларлик тўлиқ қийматидан 4,0 доллар олади, фойданинг аксарият қисми эса АҚШ, Япония ва Корея республикаси компанияларига тегади⁵.

2009 йил инқироз шароитида жаҳон ЯИМ ҳажми 1,7 %га қисқарган ҳолда ГҚҚЗда маҳсулотлар етказиб бериш 5%га қисқарди⁶. Таҳлиллар кўрсатишича глобал занжир ташқи савдо операцияларидан фарқли ўлароқ конъюнктура силжишларига мойил бўлади. 2008 йилда бошланган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозидан кейинги даврда пўлат ишлаб чиқарувчи компаниялар ишлаб чиқариш жараёнида хорижий ресурслардан фойдаланишни қисқартириб, - аутсорсинг даражасини пасайтира бошладилар. Ушбу ҳолат глобал иқтисодиётда реал импорт ўрнини қоплаш сиёсати кучайиб ҳар бир импорт қилинган маҳсулотлардан олинган долларга борган сари камроқ оралиқ маҳсулот ва хизматлар тўғри кела бошлади.

2019 йилда Европалик иқтисодчи олимлар С.Мироудотом (ИХТТ) ва Х.Нордстрем томонидан ГҚҚЗга оид тадқиқот натижалари эълон қилинди. Муаллифлар томонидан аниқланишича глобаллашувнинг актив фазаси ҳисобланган 1995-2008 йилларда ГҚҚЗ доирасида маҳсулот ҳаракатини ўртача узунлиги 500 км. га узайди. 2012 йилдан кейин эса тескари жараён кузатилиб 210 км.га ёки йилига 52 км.га қисқарди⁷.

ГҚҚЗдаги маҳсулот ҳаракатининг узунлиги тармоқлараро баланс асосида ҳисобланадиган индекс асосида баҳоланади ва қўшилган қиймат занжиридаги ишлаб чиқариш жараёнини мураккаблигини ифодаловчи босқичларни акс эттиради. Бу мамлакатларни ихтисослашув таркибини ГҚҚЗ шаклланаётган ва сўнаётган босқичларга бўлиш асосида баҳолаш имконини беради. Индекс минимал

¹ Understanding the Weakness in Global Trade: what is the New Normal? European Central Bank, Occasional Paper Series, September 2016, no. 178, 45 p. Available at: <http://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scopps/ecbop178.en.pdf> p.26

² Understanding the weakness in global trade What is the new normal? European Central Bank. Occasional Paper Series. No 178 / September 2016. p.26

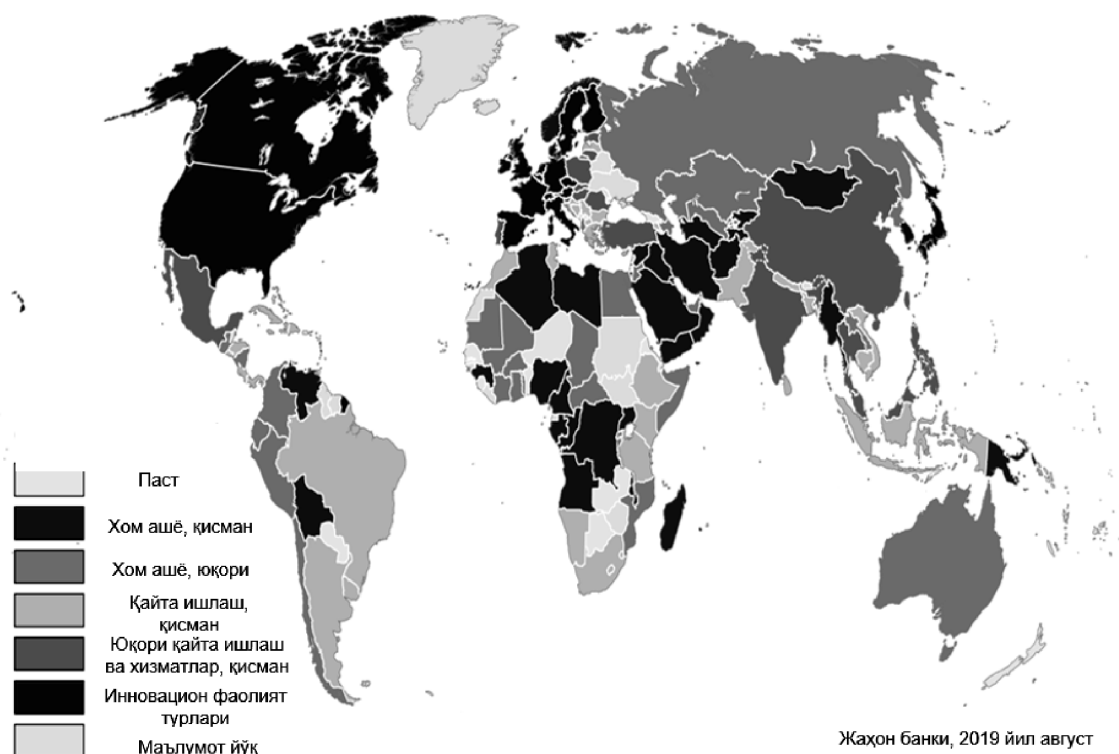
³ Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: «Эксмо», 2016 – 280 с.

⁴ Kaplinsky R. Global Value Chains, Where They Came from, Where They are Going and Why This is Important. // Innovation Knowledge Development Working Paper №. 68. November 2013. p. 28

⁵ Linden G. Dedrick J. Kraemer K.L. Innovation and job creation in a global economy: the case of Apple's iPod. *Journal of International Commerce and Economics*. – 2011. № 3.

⁶ Global Market Size of Outsourced Services from 2000 to 2019 (in billion U.S. dollars). Statista, 2020. Available at: <https://www.statista.com/statistics/189788/global-outsourcing-market-size/>

⁷ Miroudot, S; Nordström, H. Made in the world revisited. Working Paper, EUI RSCAS, 2019/84, Global Governance Programme-373, [Global Economics]. European University Institute. 2019. p.18

1-расм. Дунё мамлакатларининг глобал ишлаб чиқариш-сотиш занжирида қатнашиш даражаси¹.

даражаси ҳисобланган бир донга тайёр маҳсулотни ишлаб чиқаришда оралиқ товар ва хизматлар умуман фойдаланмаганлигини кўрсатади.

Ҳар бир ГҚҚЗга қатнашувчи мамлакат ўзининг ихтисослашувига кўра, жадал қатнашаётган ва паст шаклланаётган мамлакатларга бўлинади. Жадал қатнашаётган мамлакатлар мураккаб, юқори қўшилган қийматли маҳсулотни ишлаб чиқаришни ва кейинчалик тайёр маҳсулот кўринишида мамлакатга импорт қилинадиган товарлар учун хом-ашё ва компонентларни экспорт қилишга ихтисослашган бўлади. Паст суръатларда шаклланаётган мамлакатларга тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш учун хом-ашё товарлари ва комплект қисмларини импорт қилувчилар киради. Ўзбекистон ГҚҚЗга тўлиқ жалб этилган ҳолда, аксарият ҳолатларда биринчи мамлакатлар қаторига киради².

ГҚҚЗ 1990-2007 йилларда техника тараққиётининг жадал суратларда транспорт, ахборот ва алоқа соҳасида ривожланиши, савдо

тўсиқларининг қисқариши ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш ва ишлаб чиқариш жараёнини миллий чегарадан ташқарига тарқалишига имкон берди. ГҚҚЗ биринчи навбатда машинасозлик, электроника саноати ва транспорт тармоқлари ривожланган Шарқий Осиё, Ғарбий Европа ва Шимолий Америкада кенг тарқала бошлади. ГҚҚЗда фаол иштирок этишга ресурслар билан таъминланганлик, географик жойлашув, бозор ва институтлар ҳажми каби омиллар таъсир кўрсатди. XXI асрнинг 20 йилларида жаҳондаги иқтисодий ўсишнинг секинлашуви, жумладан инвестицион фаолликнинг пасайиши туфайли халқаро савдо ва ГҚҚЗ ўсиш суратлари секинлашди.

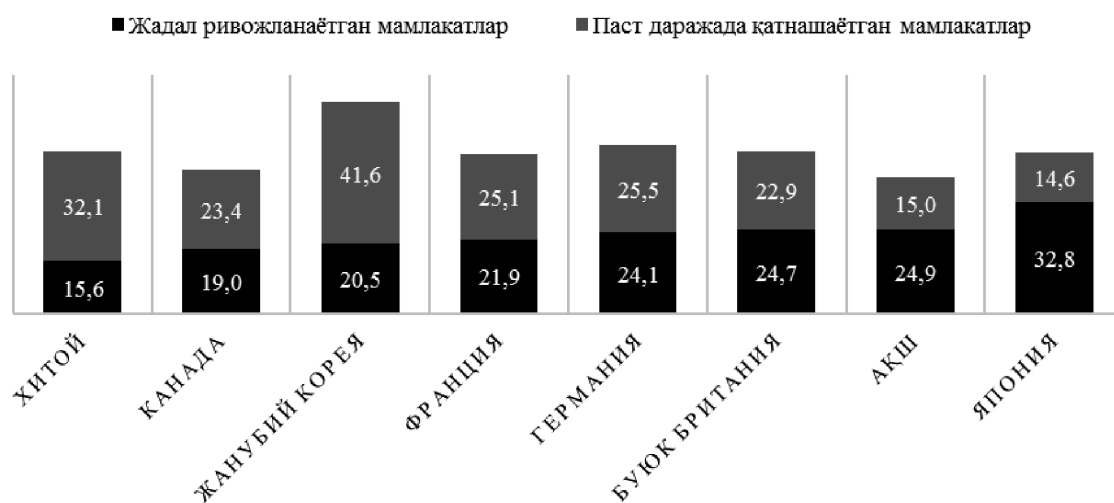
Жаҳонда жадал суръатларда ривожланаётган мамлакатлар ва тармоқларда ишлаб чиқаришни тақсимланиши такомиллашиб борди. Жумладан, Хитой экспортга нисбатан ички бозор учун кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқара бошлади. АҚШда сланц нефть қазиб чиқаришни жадал суръатларда ривожланиши 2010-2015 йилларда нефть импорти 25%га қисқаришига ва қайта ишлаш саноатини хорижга кўчириш рағбатларини сусайишига олиб келди.

Жаҳонда пандемия шароитида ГҚҚЗни ўзгаришига ташқи савдодаги протекционистик чора-тадбирларни ўсиши салбий таъсир

¹ Доклад о мировом развитии 2020. «Торговля как инструмент развития в эпоху глобальных производственно-сбытовых цепей», Международный банк реконструкции и развития/Всемирный банк. 1818 H Street NW, Washington DC 20433. с.6.

² OECD. International Economics Benefiting from Global Value Chains. – Paris. OECD. 2013.

2-расм. Ривожланган мамлакатларни ГҚҚЗдаги қатнашиш индекси (ялпи экспорт ҳажмидаги улуши, фоиз ҳисобида)¹.

кўрсатмоқда. Протекционистик чора-тадбирлар хорижга олиб чиқиб кетилган ишлаб чиқаришни мамлакатларга қайтаришни ёки янги ҳудудларга кўчиришга таъсир кўрсатмоқда.

Covid-19 пандемия туфайли турли глобал хавф-хатарларни вужудга келиши, ривожланиши компанияларга ГҚҚЗни ноаниқликлар ва таҳдидлар йўқолгунга қадар инвестиция муҳитини яхшилашига қадар инвестицион лойиҳаларни амалга оширишни кечиктиради.

Айрим мамлакатларни ГҚҚЗда иштирок этиш даражасини аниқлаш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эга. Иқтисодий адабиётда ушбу даражани аниқлаш учун вертикал ихтисослашув – импорт қилинган товарларни мамлакатни ялпи экспортидаги улуши кўрсаткичидан фойдаланилади. ГҚҚЗ ривожланиб борган сари бошқа мамлакатларда экспорт товарларини ишлаб чиқаришда оралиқ импорт сифатида фойдаланиладиган мамлакат экспорт қиладиган товар ва хизматларни улуши – қўшимча вертикал ихтисослашув кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади. ИХТТ мамлакатларида хорижий оралиқ товарлар улуши - мамлакатни учинчи мамлакатларга экспорт қилишда қўлланиладиган мамлакат ичида ишлаб чиқарилган оралиқ товарларни мамлакатни ялпи экспорти ҳажмидаги фоиз кўринишидаги улуши кўрсаткичидан фойдаланилмоқда.

Таҳлиллар кўрсатишича кичик очик мамлакатлар (Корея Республикаси, Финляндия, Швейцария) хорижий манбалардан оралиқ маҳсулотлар ва қўшилган қиймат занжирини катта мамлакатларга нисбатан кўпроқ олади. Қўшилган қиймат

занжири иқтисодий ҳажмига қараганда экспортни қанчалик қисми импорт билан боғлиқлигига мойил бўлади. Жумладан АҚШ экспортида хорижий “контент” улуши 15%ни ташкил этган ҳолда, мамлакатнинг ГҚҚЗ қатнашуви индекси 40%га тенг.

Иқтисодий адабиётда ГҚҚЗ узунлиги тармоқлараро баланс асосида ҳисобланади. ГҚҚЗ тармоқ таркиби таҳлили кўрсатишича телекоммуникация ускуналари, автомобиль саноати, металлургия, энгил ва электротехника саноатлари ишлаб чиқариши узунлиги жиҳатидан бошқа тармоқларга нисбатан катта ҳисобланади. Энг қисқа ГҚҚЗи узунлиги қазиб чиқариш саноатида кузатилади.

Тадқиқотлар кўрсатишича **гиперихтисослашув** компаниялар самарадорлигини оширади ва улар ўртасидаги илғор технологияларни тарқалишига ёрдам беради, занжир доирасида капитал ва ресурсларга эга бўлиши имкониятини яратади.

Бозор муносабатлари ривожланаётган мамлакатлар компанияларини ГҚҚЗда қатнашуви аъзо мамлакатлар компанияларида меҳнат унумдорлигини икки баравар ошириш имконини беради. Ҳисоб-китобларга кўра ГҚҚЗда қатнашиш даражасини 1%га ортиши жон бошига тўғри келадиган даромадларни одатдаги халқаро савдода (0,2%) қатнашишга нисбатан 1% кўпайтириш имконини беради². Одатда максимал иқтисодий ўсиш суръатларини жадаллашуви мамлакатларни хом-ашё

¹ <https://www.wto.org>

² «Доклад о мировом развитии 2020. Торговля как инструмент развития в эпоху глобальных производственно-бытовых целей». Группа всемирного банка 2020. С.7. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32437/211457ovRU.pdf>

3-расм. Дунё мамлакатлари глобал ишлаб-чиқариш-сотиш занжирининг қайта ишлаш, қисман қатнашиш босқичига қўшилганда жон бошига даромадлар ўса бошлайди¹.

экспорт қилишдан импорт компонент, масалан матодан фойдаланган ҳолда мураккаб бўлмаган тайёр маҳсулотлар (масалан, тайёр кийим) экспорт қилишда кузатилади. Ушбу ҳолат Бангладеш, Вьетнам ва Комбоджада шаклланган².

Шунингдек мамлакатларда юқори иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш мураккаб қатнашиш шаклларига ўтиш билан боғлиқ. Чекланган миқёсдаги ишлаб чиқаришдан ривожланган қайта ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга ўтиш пировард натижада инновацион фаолиятга ўтиш ишловчиларни касбий малакаси, боғлиқлиги ва тартибга солувчи идораларга нисбатан кескин юқори талабларни қўяди.

ГҚҚЗ шароитида юқори сифатли иш жойлари яратилади ва унинг бандлик билан алоқаси мураккаб кўринишда бўлади. ГҚҚЗда қатнашувчи компанияларда одатда меҳнат унумдорлиги юқори бўлиб, ишлаб чиқаришни капитал сиғимкорлиги катта бўлиб, меҳнат сиғимкорлиги эса паст бўлади.

¹ Доклад о мировом развитии 2020. «Торговля как инструмент развития в эпоху глобальных производственно-сбытовых цепей», Международный банк реконструкции и развития/Всемирный банк. 1818 H Street NW, Washington DC 20433. с.6

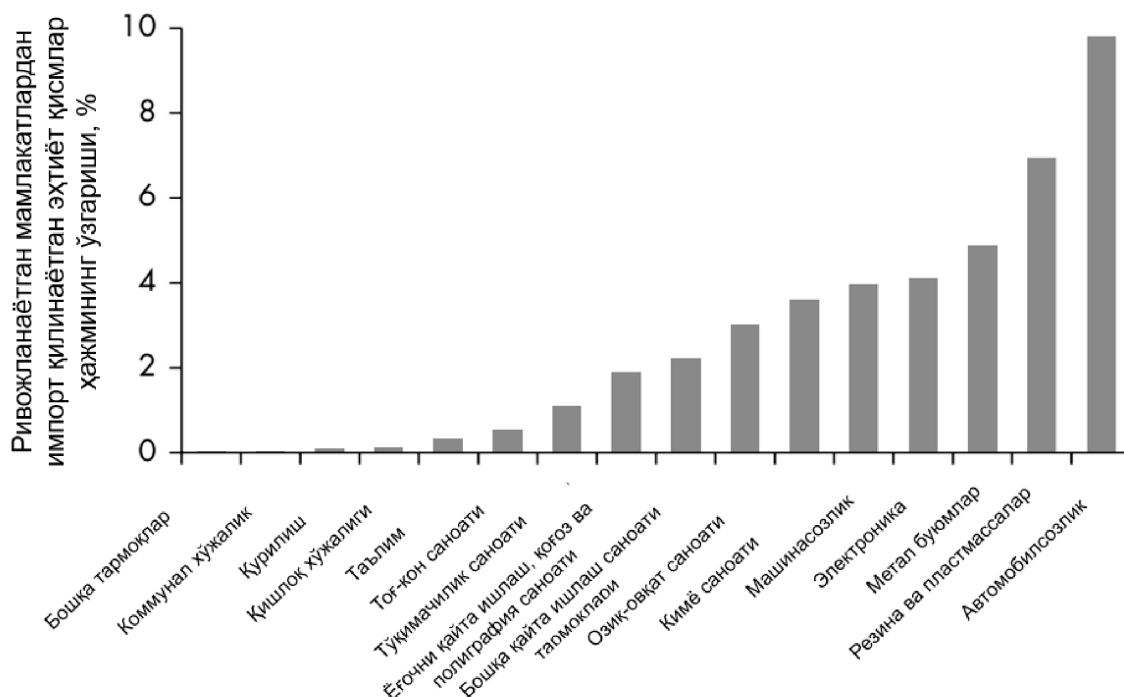
² «Доклад о мировом развитии 2020. Торговля как инструмент развития в эпоху глобальных производственно-сбытовых целей». Группа всемирного банка 2020. С.7. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32437/211457ovRU.pdf>

ГҚҚЗда қатнашувчи компанияларда меҳнат унумдорлигини ортиши ишлаб чиқариш ҳажмини ортиши ва бандликни ўсишига олиб келади. Қўшилган қиймат занжирида иштирок этиш туфайли ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётида таркибий ўзгаришлар содир бўлади. Ишчи кучи меҳнат унумдорлиги паст корхоналардан юқори бўлган қайта ишлаш ва хизмат кўрсатувчи корхоналарга ўтади.

ГҚҚЗда қатнашиш ишловчилар бандлиги ва даромадини ўсиши ҳамда камбағалликни қисқартириш имконини беради. Шундай қилиб, ГҚҚЗда иштирок этиш тайёр маҳсулотлар савдосига нисбатан иқтисодий ўсиш суръатларини юқорироқ бўлишини таъминлаб камбағалликни қисқартириш учун шарт-шароит яратади (3-расмга қаранг).

ГҚҚЗда иштирок этишдан олинган самара мамлакатлар ўртасида ва мамлакат ичида нотекис тақсимланади. Комплект қисмларни ишлаб чиқариш ва бошқа ишлаб чиқариш жараёнларини ривожланаётган мамлакатларга ўтказётган йирик компаниялар, устамаларни ошириб ўз даромадларини кўпайтирадилар. Шу билан биргаликда ривожланаётган мамлакатларда ишлаб чиқарувчиларнинг устамасини камайиши содир бўлади. Кам даромадли мамлакатлар билан савдони ривожланиши ва техника тараққиёти, мамлакат ичида меҳнат ва капиталдан олинган қўшилган

4-расм. Саноат жиҳатдан тараққий этган мамлакатларда ишлаб чиқаришни автоматлаштириш туфайли ривожланаётган мамлакатлардан импорт қилинаётган эҳтиёт қисмлар ҳажмининг ўзгариши¹.

қийматни қайта тақсимлаш имконини беради. Табақаланиш даражаси меҳнат бозорида малакали меҳнатга тўланадиган иш ҳақи аста-секин ошиб борган сари кучаяди.

Ишлаб чиқариш жараёнига янги, юқори технологияларни жорий этиш ташқи савдо ўсишини жадаллаштиради. Ривожланаётган мамлакатларда автоматлашув ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат сиғимкорлиги паст бўлган услубларни қўллаш ва меҳнат сиғимкорлиги юқори бўлган маҳсулотларга бўлган талабни қисқартиради.

Рақамли платформада ишловчи компаниялар шу тариқа савдо харажатларини қисқартиради ва кичик фирмаларни маҳаллий бозордан чиқиб жаҳон бозорида ўз товар ва хизматларини сотишдан манфаатдор бўлиб қолади. Автомобиль, компьютер каби мураккаб маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёнини номарказлашуви мамлакатларга маҳсулотларни содда компонентлари (қисмлари)ни ишлаб чиқаришга ихтисослашиш имконини беради.

ГҚҚЗда қатнашиш даражасига ресурслар билан таъминланиш, географик жойлашув, бозор ҳажми ва инфратузилма институтларини ривожланиш даражаси ва сиёсат таъсир кўрсатади. АҚШ ва Хитой ўртасидаги савдо уруши протекционизмни ва сиёсий ноаниқликни кучайтишига, пировард натижада ГҚҚЗ узилишига таъсир кўрсатади. Ушбу савдо урушининг кескинлашуви ва инвесторлар томонидан инвестицион муҳитга билдирилган ишончни кескин сусайишига олиб келади, жаҳон иқтисодиёти ўсишига салбий таъсир кўрсатиб камбағаллик даражасини ортишига олиб келади. Натижада кунига 5,5 АҚШ доллари-дан ҳисобланган камбағаллик чегарасидан пастга 30 миллион киши тушиб қолиш ва жаҳон даромади камида 1,4 триллион долларга қисқариши мумкин².

Хулосалар.

Covid-19 пандемиянинг ГҚҚЗга таъсири куйидаги йўналишларда содир бўлади:

- пандемия тарқалиши хавф-хатари туфайли завод ва фабрикалар фаолиятини тўхташи, унда

¹ Доклад о мировом развитии 2020. «Торговля как инструмент развития в эпоху глобальных производственно-сбытовых цепей», Международный банк реконструкции и развития/Всемирный банк. 1818 H Street NW, Washington DC 20433. с.8.

² Доклад о мировом развитии 2020: Торговля как инструмент развития в эпоху глобальных производственно-сбытовых цепей. Обзор. 2020. Международный банк реконструкции и развития. Вашингтон, 2020. с.12.

ишловчиларни касалликка чалиниши ҳолатларини кўпайиши ва давлат томонидан ижтимоий масофани сақлаш тартиби, қоидаларини киритилиши;

- бир қатор маҳсулотларни четга экспорт қилиш, жумладан тиббиёт товарларини ва Covid-19 касаллиги кенг тарқалган мамлакатлардан маҳсулотларни импорт қилишни ман этилиши ГҚҚЗга салбий таъсир кўрсатди;

- ёпилган корхоналар билан ишлаб чиқариш алоқаларида бўлган компанияларга билвосита таъсир кўрсатди. Комплект қисмларни етказиб беришни вақтинча тўхтатилиши занжирли реакция кўринишида ГҚҚЗни узилишига олиб келди;

- халқаро ва мамлакат ичида аҳоли ҳаракатланишини бузилиши, айрим мамлакатларда халқаро транспорт алоқалари ва халқаро туризм инқирозини келтириб чиқарди. Ҳукуматлар томонидан юкларни божхонада расмийлаштиришга оид қўшимча талабларни жорий этилиши ва маъмурий чекловларни қўллаш туфайли ташилаётган юк ҳажмларини қисқариши шулар жумласидандир;

- БМТнинг Савдо ва ривожланиш конференцияси (ЮНКТАД) ҳисоб-китобига кўра 2020-2021 йилларда глобал хорижий инвестициялар ҳажми 30-40% қисқарди ва ГҚҚЗи доирасидаги халқаро ишлаб чиқариш тизими бирмунча вақт беқарор кўринишга эга бўлди ва парчаланди;

- таҳлиллар кўрсатишича, жаҳонда 2021 йилда ярим ўтказгичларни етказиб бериш ҳажми талабга нисбатан 10-30% паст бўлди, тақлиф билан талаб мувозанатини таъминлаш учун 3-4 квартал зарур, склад захираларини тиклаш учун эса 1-2 квартал талаб этилади. 2020 йилда жаҳонда ишлаб чиқарилган ярим ўтказгичларни 54%и Тайванда, 17%и Корея Республикасида, 12% АҚШда ва қолган қисми Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларда ишлаб чиқарилди¹;

- жаҳон глобал логистикасидаги инқирозни намоён бўлиш шаклидан бири стандарт 40 фунтли контейнерни Шарқ-Ғарб йўналишини 8 асосий маршрутида етказиб бериш қиймати 2020 йилда 360%га ўсди ва 10 000 долларга етди. UNCTAD маълумотида кўра, 2022 йилда АҚШ ва Еврозона мамлакатларида контейнер юкларини етказиб бериш қиймати 10% га ўсиши

ялпи саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришини 1%га қисқартиради²;

- UNCTAD ташкилотини маълумотларига кўра ГҚҚЗдаги узилишлар 2022 йилгача давом этади ва 2023 йилга қадар контейнер юклари фрахтини қиймати 10,6%га ўсади;

- Covid-19 пандемия шароитида жаҳон логистика занжиридаги узилишлар қуйидаги муаммоларни келтириб чиқарди: а) компаниялар ўз маҳсулотларини омборларга қўйишини хоҳламайди (JIT тизимини амал қилиши); б) ГҚҚЗ жаҳонга тарқалиб кетиши, жумладан Хитойда йиғилаётган компьютер учун чиплар ва клавиатура Тайван ва Малайзиядан олинадди, дисплей Корея Республикасидан, айрим деталлар эса Европага буюртирилади.

XXI асрнинг 20 йилларида ГҚҚЗ концепцияси иқтисодий назария ва амалиётнинг таркибий қисмига айланди. Ушбу концепцияни чуқур таҳлил қилиш турли мамлакатларда ишлаб чиқариш жараёнини бўлиниши моҳиятини тушунтириш, ташқи бозор учун мўлжалланган товарларни қўшилган қийматни парчаланиш услубиятини аниқлаш имконини беради. "Made in the World" тушунчаси реал мазмунга эга бўлган ишлаб чиқариш глобал тусга кирди.

ГҚҚЗ иқтисодиётдаги инқироз ҳолатларини тугатишда муҳим роль ўйнайди. Жаҳон мамлакатларида чўзилиб кетган локдаунлар ва карантин чекловлари глобал халқаро савдони тикланишига тўсиқ бўлиб, ГҚҚЗда импорт ресурсларини жалб этмаган ҳолда ички қўшилган қиймат улушини ортишини рағбатлантиради ва шу асосда айрим мамлакатлар рақобатбардошлигини ўсишига олиб келади. Пандемия шароитида ГҚҚЗнинг мамлакатлар ичкидагига нисбатан ташқи таҳдидларга мойиллиги кўзга ташланди, ГҚҚЗни фаолиятини барқарорлаштириш глобал иқтисодий фаолликни ошириш ва Covid-19 асоратларини йўқотишда муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистоннинг ГҚҚЗдаги қатнашуви хусусияти шундаки, мамлакат қатнашаётган, шунингдек, у жалб этилган алоқаларнинг аксарият қисми қўшилган қиймат занжирида иштирок этиш имконини бермайди. Мамлакат компаниялари экспорт қилган хом-ашё мамлакатга тайёр маҳсулот кўринишида тегишли устамалар қўйилган ҳолда

¹ <https://inosmi.ru/social/20211108/250852527.html>

² Масштабное исследование ООН прогнозирует рост цен из-за проблем с логистикой. www.unctad.org

қайтиб келади. Мамлакатнинг ГҚҚЗда қатнашиш ҳолатини яхшилаш айрим тармоқ ёки корхоналар учун ижобий самара кўринишида эмас, балки яхлит иқтисодиёт учун ижобий кумулятив самарани таъминлаши нуқтаи-назаридан муҳим ҳисобланади. иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва секторлари учун рақамли иқтисодиётга ўтиш бу борада катта имкониятларни яратади. ГҚҚЗ концепциясини амал қилиш йўналишларини тизимлаштириш ёяларидан Ўзбекистон иқтисодиётини глобал қўшилган қиймати занжирига интеграци-

ялашуви учун зарур бўлган миллий компонентларни ГҚҚЗга киришидаги рақобатбардошлик даражасини таҳлил этиш занжир қатнашчиларини географик тақсимотини аниқлаш; занжир бошқарув шаклларини ўрганиш, ГҚҚЗни тармоқларда жорий этишни институционал жиҳатларини тадқиқ этиш, жаҳон иқтисодиётида қўшилган қиймат ҳаракатини кузатиш мамлакатларни ГҚҚЗи таркибий қисмларига киришиш йўллари комплекс аниқлаш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. «Доклад о мировом развитии 2020. Торговля как инструмент развития в эпоху глобальных производственно-сбытовых целей». Группа всемирного банка 2020. С.16.
2. Capturing Value in Global Networks: Apples iPad and iPhone // University of California [Electronic resource]. – 2011.
3. Global Market Size of Outsourced Services from 2000 to 2019 (in billion U.S. dollars). Statista, 2020. Available at: <https://www.statista.com/statistics/189788/global-outsourcing-market-size/>
4. Global value chains and trade - <https://www.oecd.org/trade/topics/global-value-chains-and-trade/>
5. Interconnected Economics Benefiting from Global Value Chains. // OECD / Electronic resource/ - 2013.
6. Kaplinsky R. Global Value Chains, Where They Came from, Where They are Going and Why This is Important. // Innovation Knowledge Development Working Paper №. 68. November 2013. p. 28
7. Linden G. Dedrick J. Kraemer K.L. Innovation and job creation in a global economy: the case of Apple's iPod. Journal of International Commerce and Economics. – 2011. № 3.
8. Miroudot, S; Nordström, H. Made in the world revisited. Working Paper, EUI RSCAS, 2019/84, Global Governance Programme-373, [Global Economics]. European University Institute. 2019. p.18
9. OECD. International Economics Benefiting from Global Value Chains. – Paris. OECD. 2013.
10. Understanding the weakness in global trade What is the new normal? European Central Bank. Occasional Paper Series. No 178 / September 2016. p.26
11. World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development - https://unctad.org/system/files/official-document/wir2013_en.pdf p.x
12. Масштабное исследование ООН прогнозирует рост цен из-за проблем с логистикой. www.unctad.org
13. Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высоких результатов и обеспечение его устойчивости. Пер. С англ. – М.: Альпина Бизнес Букс. 2005. С. 70.
14. Рогатных Е. Глобальные цепочки добавленной стоимости и их влияние на развитие национальной экономики - <https://mirec.mgimo.ru/upload/ckeditor/files/mirec-2016-4-rogatnykh.pdf>
15. Шваб К. Четвертая промышленная революция. Москва: «Эксмо», 2016 – 280 с.
16. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32437/211457ovRU.pdf>
17. <https://www.wto.org>
18. <https://inosmi.ru/social/20211108/250852527.html>